

В. С. Степанков
(*Кам'янець-Подільський*)

РОЛЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ДОЛІ УКРАЇНИ

Перед тим, як перейдемо до конкретного висвітлення визначеного нами питання, хотілось би зробити кілька попередніх роз'яснень. По-перше, нами повністю опущено історіографічний сюжет, оскільки він заслуговує на окреме спеціальне дослідження. По-друге, враховуючи регламент доповіді, торкнемося найбільш важливих, на наш погляд, її аспектів.

Аналіз всіх сфер діяльності Б. Хмельницького в роки першого періоду Національної революції (1648—1657) переконливо показав, що найголовнішими завданнями для гетьмана тоді були виборення національної незалежності й створення суверенної держави. Лише під таким кутом зору можна об'єктивно оцінити масштаби впливу його особи на весь розвиток тогочасної української історії.

При цьому слід відзначити: 1. На відміну від попередніх і наступних керівників визвольних змагань народу, Б. Хмельницький все-таки зумів об'єднати всі патріотичні сили українців навколо великої ідеї національного визволення й одержати визнання за собою влади наділеного харизмою вождя. Незважаючи на зраду значної частини еліти, яка практично унеможливлювала досягнення поставленої в ході боротьби мети,

сцементовані залізною волею гетьмана козаки, селяни і міщани все ж спромоглися створити власну етнічну державу (на терені козацької України) й домогтися її незалежності від Речі Посполитої. В цьому аспекті не можна ігнорувати значимості для збереження єдності патріотичного табору морально-психологічної стійкості авторитету гетьмана. Для більшості козацько-селянських мас, він безперечно, був особою, наділеною якостями винятковості й навіть святості. Вже в травні-червні 1648 р. повсталий люд вбачав у ньому свого визволителя й рятівника православної віри. Поручик С. Чарнецький в кінці 1649 р. в одному з листів зауважував, що Б. Хмельницький «жодної війни із своїми не мав і мати не буде, бо всі його шанують як Бога (підкреслено нами — В. С.)»¹. Маємо визнання чигиринського хорунжого Василя, зроблене під час розмови з коронним гетьманом М. Потоцьким у жовтні 1650 р.: «Цей гетьман від Бога даний і (ним) гетьманом над військом поставлений»². Характеризуючи настрої повстанців восню 1652 р., анонімний шляхтич відзначав той факт, що «так вважала собі Русь, що той Хмель Богом даний, що то від Бога даний для їх визволення»³. Ця харизматичність постаті гетьмана у критичні періоди національно-визвольної боротьби вселяла віру в народні маси, сприяла консолідації еліти й розвитку серед неї ідеї монархізму, запобігала загостренню міжособної боротьби за вищу владу в Україні, пом'якшувала гостроту соціальних протиріч.

II. Зрозумівши тенденції політичного розвитку визволених регіонів, Б. Хмельницький спрямовував енергію народних мас на розбудову держави та виборення незалежності. Саме у цих напрямках сповна і розкрився його політичний геній. Тоді не існувало жодної з державних інституцій, на діяльності якої не позначився б вплив гетьманської діяльності. Вже на кінець 1650 р. Б. Хмельницький домігся оформлення в основних рисах державності на території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств, що було, як слушно зауважував О. Оглоблин, «найбільшим політичним досягненням українського народу по довгих століттях бездержавності й національного поневолення»⁴.

III. Б. Хмельницький першим виробив наріжні принципи української державної ідеї, яка стала визначальною у всіх наступних визвольних змаганнях народу. Назвемо ці принципи:

· По-перше, право українців на існування у них власної держави на терені етнічних меж їх розселення. «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Подолу і

Волині; тепер досить достатку вземлі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи,» — казав гетьман 23 лютого 1649 р. польському посольству А. Кисіля⁵;

По-друге, незалежність утвореної Української держави від влади польського короля. У розмові з московським послом Г. Унковським (квітень 1649 р.) гетьман повідомив: «А нас Бог від них (Польщі й Литви — В.С.) увільнив — короля ми не обирали і не коронували і хреста йому не цілували. А вони до нас про це не писали і не прислали і ми волею Божою цим від них стали вільними»⁶;

По-третє, соборність Української держави. За свідченням члена королівського посольства «лютий 1649 р.» В. М'ясковського, Б. Хмельницький неодноразово підкреслював свої наміри «відірвати від ляхів усю Русь і Україну», звільнити «з лядської неволі... народ всієї Русі»⁷.

По-четверте, з початку 1649 р. одним з визначальних напрямів його діяльності стало об'єднання українських земель у межах однієї національної держави. Саме тому, розпочинаючи військові кампанії 1649 і 1651 рр., він планував добиватися незалежності території від Перемишля (Вісли) до російського кордону. Восени 1652 р. досвідчений польський розвідник Щитницький повідомляв до Варшави: «Задум є у Хмельницького абсолютно й незалежно від жодного монарха панувати і всі ті землі мати у володінні, які починаються від Дністра, йдуть до Дніпра і далі аж до московських кордонів...»⁸ Спробу приєднати західний регіон до козацької України було зроблено восени 1655 р. у ході визвольного походу в Галичину, який зірвався через підступність шведського короля Карла X та напад кримського хана Магомет-Гірея. Влітку 1656 р. під час переговорів з володарями Швеції й Трансільванії гетьман наполегливо домагався оформлення у відповідних угодах відмови перших від претензій на західноукраїнські землі та визнання цієї території складовою частиною Української держави. На початку 1657 р. українська сторона вирішила «не вступати з королем у жодні переговори, поки в. кор. в. не визнає за ними права на свою стару Україну або Роксоланію, де є грецька віра та існує їх мова, аж до Вісли»⁹. Під час нових переговорів з послами Швеції і Трансільванії влітку 1657 р. Б. Хмельницький знову підкреслив твердий намір «отримати всю країну між Віслою і тутешніми місцями, яку вони нікому не віддадуть»¹⁰.

По-п'яте, важливе значення для подальшого розвитку України мала соціально-економічна політика Б. Хмельницького, яка відзначалася гнучкістю й виваженістю. Завдяки їй, йому вдалося провести державний корабель повз небезпечні «соціальні рифи», запобігти вибуху громадянської війни, що неминуче привело б державу до руйнації. Ця політика обумовила появу нових моделей соціально-економічних відносин — буржуазних й завершення процесу формування української нації. Тому не випадково у свідомості наступних поколінь українців ім'я Б. Хмельницького ототожнювалось не лише з визволителем від «ляцької неволі», але кріпацтва й панщини. На підтвердження цієї думки можна послатися на свідчення одного з польських сановників у кінці 60-х рр. XVII ст., що панщини в козацькій Україні «ніколи не буде, бо і тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам вважає господар наш великий, Хмельницький, батько наш так викоренив, то й до судного дня її не буде, бо він нас з неволі, ніби фараонової, вивів". Отак в імені Хмельницького мають цю надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був пророк і тепер по (його) смерті він завжди сідає біля одного столу з Г(осподом) Богом від обіду і до вечері»¹¹.

По-шосте, в умовах розбудови держави особливо важливе значення для зміцнення її централізації, запобігання сепаратизму, приборкання анархічної стихії охлократії й отаманства олігархії мав політичний курс Б. Хмельницького на зміцнення прерогатив гетьманської влади, який В. Липинський справедливо назвав проявом «самодержавних, монархічних устремлінь» гетьмана¹². З початку 1649 р. гетьман розглядав свою владу, як вже дану йому від Бога єдиновладця і самодержця Русі¹³. Так започатковувався тоді складний і суперечливий процес становлення монархічної форми правління, формувалася українська монархічна ідея.

Весною 1650 р. М. Потоцький наголошував на тому, що «панує собі той Хмельницький як володар і союзний монарх»¹⁴. Не без підстав польський дипломат М. Станіславський застерігав у 1656 р. трансільванського князя Д'єрдя II Ракоці у тому, «чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природнього стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100 тис. військо, перетворитися у слугу і підданого в.кн. милості?»¹⁵ Не випадково також представники різних станів козацької України титулували його «нашим

государем», «володарем», «найяснішим» і т. д. Розуміючи небезпеку старшинських міжусобиць, він спочатку добився фіксації у договорі з Московією пункту про пожиттєвість гетьманської влади, а в останній рік свого правління реалізував ідею її спадкоємності, що відкривало шлях до утвердження володарювання династії Хмельницьких. Безперечно, впровадження монархічної форми правління сприяло б консолідації державної еліти й стало б стержнем стабілізації політичного життя країни.

По-сьоме, у боротьбі за створення держави у повній мірі проявився величезний полководницький таланти гетьмана. Насамперед відзначимо, що він зумів створити боєздатну й добре організовану національну армію. Вже влітку 1648 р. було розроблено й прийнято до реалізації військовий статут «Статті про устрій Війська Запорозького». Розуміючи слабкі сторони принципу ополчення, в останні роки свого життя почав задумуватися над проблемою створення 50 тис. регулярної армії, яка б утримувалася за рахунок державної скарбниці¹⁶.

За його безпосередньою участю відбулася організація війська української кінноти, що продемонструвала особливо високі бойові якості в боях під Зборовом та Берестечком. Гетьман спромігся створити артилерію (60—100 гармат), що за ефективністю дій не поступалася польській. До діючої армії увійшли підрозділи розвідки, фортифікаційної, прикордонної та санітарної служб. Ретельно дбав про постачання зброї, боеприпасів, продовольства й фуражу.

Гетьман вмів використовувати багатий досвід як козацького воєнного мистецтва, так і інших армій. Він рішуче відмовився від старої оборонної тактики, часто використовував стратегію несподіваного наступу і нанесення першого удару¹⁷. Проте, коли це було необхідно, вдавався і до партизанських методів боротьби. Показав себе неперевершеним тактиком маневреного ведення бою, умів створювати умови для психологічних поразок ворога. В ході воєнних дій проявляв особисту мужність, стійкість, холонокровність, здатність блискавично приймати вірні рішення.

По-восьме, зміст тогочасних джерел дає підстави стверджувати: Б. Хмельницький зіграв вирішальну роль у процесі становлення спецслужб (розвідки й контррозвідки) Української держави. До речі, чудово організована розвідка дозволяла вчасно одержувати найціннішу інформацію політичного й військового характеру, відіграла надзвичайно важливу роль у реалізації планів кампаній 1648—1655 рр.

По-дев'яте, варто наголосити на тому, що геополітична ситуація тоді була вкрай несприятливою для створення Української держави, оскільки проти цього виступали найсильніші держави Східної і Південно-Східної Європи: Річ Посполита, Кримське ханство, Московія та Порто. Тому перед гетьманом стояли надзвичайно складні проблеми: домогтися визнання її існування на міжнародній арені; заручитися підтримкою окремих країн для реалізації поставленої мети; запобігти утворенню антиукраїнської коаліції Речі Посполитої з Кримським ханством, Портою чи іншими державами. Слід також відзначити: Б. Хмельницькому і створеній ним дипломатичній службі доводилося виявляти чудеса спритності у пошуках виходу з здавалося безнадійних б ситуацій. Безперечно, сам гетьман належав до найвизначніших європейських дипломатів нового часу, і в значній мірі саме завдяки його особистим зусиллям Українська держава зуміла зробити прорив на шляху до її визнання Європою як суб'єкта міжнародних відносин.

По-десяте, важко переоцінити й значення діяльності Б. Хмельницького для розвитку національної самосвідомості українців. Не випадково революційні події й зрушення в соціально-економічному житті 1648—1657 рр. зафіксувалися в народній пам'яті під поняттям «Хмельниччина». Для більшості населення Правобережної України другої половини XVII—XVIII ст. ім'я Б. Хмельницького стало символом незалежності краю від польського панування, існування самостійної держави — Гетьманщини. Не випадково напередодні вибуху Коліївщини 1768 р. кобзарі й бандуристи ходили по селах і містах, співаючи думи про великого гетьмана, хоча це суворо заборонялося польськими колоніальними властями. Коли ж повстання вибухнуло, шляхта вважала, що розпочалася нова «Хмельниччина» і побоювалася, щоб внаслідок об'єднання народних мас Правобережжя й Лівобережжя не сталося відродження Української держави («удільної провінції») часів Б. Хмельницького¹⁸.

¹ Архів головний актів давніх (далі — АГАД) (Варшава). — Ф. 553, від. II, кн. 18, арк. 44.

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. ВР. — Ф. 5, спр. Особінських № 225, арк. 321 л.

³ Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. — № 1275, арк. 40; Бібліотека Національна (Варшава). — ВМФ № 22883.

⁴ *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // Літературна Україна. — 1992. — 2 липня.

⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3 томах. — Т. 2. — М., 1953. — С. 118.

⁶ Там же.—С.152.

⁷ Там же.—С.117—118; *Грушевський М.* Історія України-Руси.—Т. 8, ч. 3.—Київ; Відень, 1922.—С.146.

⁸ Бібліотека Чарторійських (Краків).—ВР, № 146, арк. 241—242; Бібліотека Національна.—ВМФ № 6706.

⁹ Архив Юго-Западной России (далі—Архив ЮЗР).—Т. 6, ч. 3.—К., 1908.—С.202—206.

¹⁰ Там же.—С. 294—297; *Грушевський М.* Назв. праця.—Т. 9, ч. 2.—К., 1931.—С.1432—1436.

¹¹ *Мищик Ю.* Козацька держава очима поляка // Кнівська старовина.—1993.—№ 4.—С.5.

¹² *Липинський В.* Україна на переломі 1657—1659.—Відень, 1920.—С. 117—120.

¹³ Воссоединение Украины с Россией.—Т.2.—С.117.

¹⁴ АГАД.—Ф.553, від. II, кн.18, арк.70.

¹⁵ *Ковальський Н.П., Мищик Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.—Днепропетровск, 1984.—С.36.

¹⁶ Бібліотека Чарторійських.—ВР, № 142, арк.54; Бібліотека Національна.—ВМФ № 6713.

¹⁷ *Апанович О.* Козацтво—збройні сили України // *Голос України.*—1991.—28 лютого, 22, 29 березня; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький.—Львів, 1990.—С.128, 142—147.

¹⁸ Мемуар Домініка Завроцького про Колівищину // *Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.*—Т.97.—Львів, 1910.—С.34, 63; *Materialy do konfederacji barskiej r. 1767—1768.*—Т. 1.—Lwow, 1851.—С.146; *Rawita-Qawroncki F.* *Historya ruchow hajdamackich (W. XVIII).*—Т. 2.—Brody, 1913.—С.129.